

«որից օգտուել է Փարպեցիին եւ որը Սերէոսին (է. դար) էլ ծանօթ էր. յետոյ նա ենթադրուել է փոփոխութիւններէ ու նորից մշակուել՝ ըստ երեւութիւն, ոչ վաղ քան է. դարը»⁶: Եւ «ներկայ Եղիշէի Պատմութեան մէջ արդարեւ նկատուում են է. դարու գրուածքի հետքեր» (էջ 115):

Նոյն եզրակացութեան յանդեցաւ նաեւ Ն. Ազոնց, երբ համեմատութեան առաւ երկու պատմագիրներու տուեալները նկատմամբ Վասակի⁷. «Վերոյիշեալ համեմատութիւններն եւ ուրիշ պարագաներ կը բերեն զմեզ այն մտքի, թէ Եղիշէի եւ Ղազարի մէջ կայ մատենագրական աղբւր: Անուններու միանման ցանկերը նոյն կարգով երեւան կու գան երկուքի քով ալ: Այսպիսի տարօրինակ զուգարկութիւններ աւելի մէկուն մէկալէն կախումը քան թէ երկուքին համար հասարակաց աղբւրը ենթադրել կու տան: Այն կարծիքն թէ Ղազար օգտուած ըլլայ Եղիշէէն, այնու որ անիկա ըստ աւանդութեան ասկէ ետքը ապրած է, չի կրնար հաստատուել: Մատենագրական տեսակէտով Ղազարի գործը աւելի կանուխ գրուած է քան Եղիշէինը: Մեր ձեռքը գտնուած խմբագրութեամբ չի կրնար Եղիշէի Պատմութիւնը 2. դարէն յառաջ գրուած ըլլալ» (էջ 0129): Բայց կը շեշտէ նաեւ թէ Եղիշէի քով կան շատ էջեր, որոնք ինքնակայ նկարագիր ունին, չեն կրնար հետեւաբար Ղազարի գրութիւնը աղբւրը ունեցած ըլլալ (էջ 0130): Այս կէտերը կ'ենթադրէ Ազոնց երրորդ աղբւրէ մը քաղուած ըլլալ (հմմտ. վերը, էջ 32):

Ղազար եւ Եղիշէի աղբւրը աւելի մանր զննութեան առաւ Բ. Վ. Կիւլէսէրեան, եւ ապացուցուց համոզիչ փաստերով թէ Եղիշէն ունեցած է աչքի առջեւ Ղ. Փարպեցու Բ. Դրուագը եւ օգտուած անկէ տեղ տեղ նաեւ բառացի քաղուածներով: Իր ըննութեանց արդիւնքը կ'ամփոփէ Կիւլէսէրեան այսպէս. «Վարդանանց Պատմութիւնը Փարպեցու Պատմութեան վրայէն շինուած՝ յատկապէս հանապազ ընթերցումի համար գիցազներգութիւն մ'է պատմական: Գրութեան ժա-

⁶ Գր. Խալաթեան, Եղիշէի աղբւրների առթիւ. Հանդ. Ա. մ. ս. 1895, էջ 113—116 (նոյն արտատպ. Վիեննա 1895, 8^o, էջ 8):
⁷ Н. Адонцъ, Марабанъ Васакъ передъ судомъ историковъ. Записки Восточн. отдѣл. Импер. русск. археолог. общ. XV (С. Петербургъ, 1904), 0122—0130.

մանակամիջոցն է Փարպեցիէն գրեթէ անմիջապէս յետոյ 510—520» (էջ 175—199):

Կիւլէսէրեան եւ Ս. Յ. երեւան բերին Եղիշէի Պատմութեան մէջ ուրիշ գրաւոր աղբւրներ ալ, որոնց թէեւ իրենցմէ յառաջ եղած էին ուշադրութիւն դարձնողներ, բայց չէին առնուած անոնք բաղդատական ըննութեան: Կը յիշեմ՝

1. Մարութա, Նիւրկերտի եպիսկոպոսի վկայս Արեւելից գրութիւնը, որուն թարգմանիչը կը համարուի Աբրահամ Խոստովանող⁸:
2. Փիլոն Երրայեցուց գրութիւնը հայերէն թարգմանութեամբ⁹:
3. Աստուածաշունչ մատենաք, յատկապէս Մակարայեցուց գրքերն¹⁰ եւ Մարգարէականք¹¹:
4. Եղնիկ, ընդդէմ Աղանդոց¹²:
5. Յ. Ոսկերեան¹³:

Եղիշէի կախումը Ղազար Փարպեցուց Պատմութեան վերջնականապէս հաստատուելէ ետքը կը ծագէր ինքնաբերաբար Եղիշէի ժամանակի խնդիրը:

Արդէն 1895ին Հ. Յ. Տաշեան հասած էր այն եզրակացութեան, թէ «Եղիշէ ամէնէն կանուխ Ե. դարուն ճիշդ վերջն կամ 2. դարուն սկիզբը գրած կրնայ ըլլալ»¹⁴:

Նոյն հետեւութեան յանդեցաւ յետոյ, ինչպէս տեսանք, Բարդէն Կիւլէսէրեան եւ Ն. Ազոնց: Վերջինս քայլ մ'աւելի առաւ եւ Վասակ Մամիկոնեանի յիշատակութեան վրայ յեցած Եղիշէի ժամանակը ենթադրեց 536էն յետոյ: Իսկ Վասակ Մամիկոնեանի «Ստորին Հայոց սպարապետ» յորջորջումը նկատի առնելով Հ. Յ. Տաշեան Եղիշէի ժամանակը

⁸ Կիւլէսէրեան, Եղիշէ, էջ 137—151:
⁹ Անդ, էջ 151—174: Սահակ եպ. Խաչատուրեան, Փիլոն Երրայեցի եւ Եղիշէ: Բիւրակ, 1899, էջ 788—791:
¹⁰ Յ. Ս., Եղիշէ եւ Մակարայեցուց գրքերի յարաբերութեան խնդիրը: Արարատ, 1896, էջ 553—555:
¹¹ Յ. Ս., Մարգարէից գրքերի հետքերը Եղիշէի Պատմութեան մէջ: Արարատ, 1897, էջ 211—212:
¹² Au. Carrière, La naissance d'Ormizd et d'Ahriman d'après Théodore Bar Khouni, Elisée-Paris [1900], 4^o, pp. 4, վիճարկող: — Հ. Յ. Տաշեան՝ Եղիշէի մէկ նոր աղբւրը ըստ Ա. Կարէրի. Հանդ. Ա. մ. ս., 1900, էջ 183—186: — A. Meillet, Notice sur une passage de l'histoire arménienne Elisée. Journal Asiatique, Sér. IX, t. 19 (1901), p. 548 եւ շար.: — Ա. Մէյէ, Միհր-Ներսէսի նամակն առ Հայոց. Բանաստեղծ, 1902, էջ 141—142:
¹³ Թովմաս Լեւոնեան, Եղիշէ եւ Ոսկերեան: Բանդ. մ. վ. է. պ., 1917, էջ 107—108:
¹⁴ Հանդ. Ա. մ. ս., 1895, էջ 20, ծանօթութիւն խմբագրութեան:

ՍԵՊՏԱՆԿԱՆԵՐ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

նշանակեց կանխագոյն 536 եւ կամ 591: Այս հատուածը յետոյ մենք առանձին զննութեան նիւթ պիտի ընենք, եւ այս առթիւ պիտի ծանօթանանք Ազոնցի եւ Տաշեանի պատճառարանութիւններուն: Ծանօթացանք վերագոյն նաեւ Գր. Խալաթեանցի տեսութեան, որ Եղիշէի պիտեան խմբագրութիւնը մինչեւ է. դար կ'իջեցնէր: Յիշենք հոս ամբողջութեան համար նաեւ Ստեփան Կանայեանցի մտածմունքը¹⁵, որ նկատի առնելով Եղիշէի այն տեղին, ուր կ'ըսուի թէ Յազկերտ Բ. ի բանակն «յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց, եհար մինչ ի քաղաքն Մծրին» կ'ենթադրէ թէ Եղիշէի Մծրինը յունական բաժնի մէջ զննելը ծագած է Սերէոսի մէկ նախադասութեան թիւրիմացութենէն եւ կամ 591ի սահմաններու որոշման մասին իրեն հասած անձիշդ տեղեկութենէն. «այսպիսով ուրեմն, եթէ Եղիշէն Սերէոսից յետոյ չէ, յամենայն դէպս 591ից յետոյ է. եւ ուրեմն չէր կարող Վարդանանց պատերազմի ժամանակակից լինել»: Բայց Կանայեանցի իմացումը հոս ճիշդ չէ. ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ, Եղիշէի խօսքը Խոսրով Ա. Անուշըրուանի մասին է, որ հասաւ «մինչեւ Մծրին», այսինքն մինչեւ Մծրնի դիմաց գտնուող Դարա բերդաքաղաքը:

1913ին, երբ կը գրէի Դունոյ 572ի ապստամբութեան պատմութիւնը, նկատուելով անոր եւ Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան մէջ տեսնուած մեծ նմանութիւնը, կը հարցնէի. «Արդեօք այս պատերազմը (572ի) որ եւ իցէ ազդեցութիւն չէ՞ ըրած Եղիշէի վրայ» (Հանդ. Ա. մ. ս. 1913, էջ 76):

Եղիշէի անձին եւ ժամանակին եւ գրութիւններուն շուրջը յարուցուած այս կասկածները չինած էին արդէն տեղ գրագէտներու մտքին մէջ եւ կը յաճէր հրատարակել վրայ ընդհանուր փախաղը՝ տեսնել լուծուած Եղիշէի գաղտնիքն ալ: Արշակ Զօղանեան, Ա. ն. ա. հ. տ. Բ. (1930), Թ. 2, էջ 104 կը գրէր. «Եղիշէն, որ ապահովապէս Վարդանի ժամանակակից չէր — ինչպէս «Ազարթանգեղոս» խմբագրող հեղինակը ժամանակակից չէր Տրդատի — ո՞ր դարուն գրած է իր պատմական քերթուածը. եւ ո՞վ է»:

Փորձենք միջամուխ ըլլալ այդ գաղտնիքի խորքը: (Շարունակելիք.)

Մօտ տասն տարի յառաջ հրատարակուեցաւ ստուար հատոր մ'իբր առաջին մասն երկասիրութեան մը, որ նպատակ ունէր հայ ազգին եւ մասնաւոր իւր լեզուին հին աղբրներուն մասին բաղձաբեր գիտնոց պէս պէս զրուցիւններն եւ զանազան եւ երբեմն զարմանազան կարծիքները ներկայացնել, միանգամայն իւրաքանչիւր Հատածի թէ՛ ընթացքին մէջ եւ թէ՛ մանաւանդ վերջը կցել բառական ճոխ մատենագիտական բաժնի մը, որ դիւրութիւն ընծայէ այն խնդիրներով կրկին զբաղելու ուղղութեամբ: Գիրքը թէեւ հրատարակուած 1920ին, գրուած եւ սպառուած էր 1900—1908 տարիներուն ընթացքին: Անոր համար՝ ինչպէս Հրատարակիչն ուղիղ դիտած էր (հմմտ. «Առ Ընթերցող»), «Թէ՛ այս ժամանակամիջոցին եւ թէ՛ մանաւանդ անկէ ետքն այլեւայլ խնդիրներ, որոնց մասին խօսուած է, նորագոյն հետազոտութեանց՝ յատկապէս պեղմանց՝ հետեւութեամբ նոր երեւոյթներ առած են: Այսպիսիք այլեւս կարելի չէր նկատի առնուլ: Նոյնպէս պէտք է նորագոյն կարեւոր օտար եւ ազգային հրատարակութիւններ հնարաւոր չէր գետեղել իւրաքանչիւր պատշաճ տեղը»: Այս զգալի պակասը լրացնելու համար՝ Ա. Դարբութեան «Վերջին Պրակին մէջ պիտի գետեղուին Մնացորդք, այսինքն՝ Յաւելուամներ, ուր պիտի տրուին այլեւայլ կէտերու մասին նաեւ Ուղղիթները»: Դժբախտաբար կամք անկախ պատճառներով կարելի չեղաւ մինչեւ այսօր յաջորդ Պրակներն աւարտել եւ հրատարակել: Բայց ասոր համար պէտք եղած ատաղձներն՝ ինչպէս յառաջ, նոյնպէս յետոյ ամբողջացնելու կամ նորագոյնները հաւաքելու փոյթ տարուած է, որչափ յիշեալ ակամայ պարագայք կը ներէին ու կը ներեն: Արդ այս ատաղձներէն մէկ մասն է զոր յաջորդել կը ներկայացնենք, յուսալով թէ օգտակար ըլլայ բանասիրաց որոնք այսպիսի խնդիրներով կը զբաղին կամ նաեւ պարզապէս կը հետաքրքրուին:

1. — Այս տեղ նկատի կ'առնուիք նիւթ մը, որ յիշեալ երկասիրութեան մէջ բաւական ընդարձակ տեղ կը բռնէ, այն է՝ «Հատք եւ Հայք», այլեւայլ ստորաբաժանումներով¹:

¹ «Ուսումն Գասական Հայերէն լեզուի (Հայկականութիւն). զոր յօրինեաց Հ. Քերտովի վ. Սպինեան»: Ա. Դարբութեան. Անդիւր ժամանակը. գրեաց Հ. Յալովրոս վ. Տաշեան: Վիեննա 1920, էջ 724:
² Անդ, էջ 48—123:

Բայց այս ընդարձակ Հատածին նիւթը կը կազմեն Հաթեան Յիշատակարաններէն գլխաւորաբար Պատկերագիրները կամ Մեհեմազիւրները, այն հետաքրքրական Արձանագրութիւնները, զորոնք առեղծու համար ա՛յնչափ անձեր իրենց կորովամտութիւնն ի դործ դրած են: Անոր համար նաեւ այս Հատածին բաւական ճոխ մատենագիտական բաժինը նոյնպէս մեհեմազիւր Արձանագրութեանց մասին է, ի հարկէ նաեւ Հաթեանց մասին առհասարակ³:

Սակայն արդէն սկսած էին ծանօթանալ նաեւ բեւեռագիր աղբիւրներ, եւ Գամբայ աշխարհի մէջ գտնուած էին հին ստորեւտանեան լեզուաբանութիւններ՝ որոնց մասին կարելի էր արդէն նշանակել քանի մ'երկասիրութիւններ⁴: Բայց այս մասին ճոխ գիտներն ու հրատարակութիւններն աւելի ուշ տեղի ունեցած են. եւ անոր համար նաեւ այս բաժինը նկատողութեան առած ենք յաջորդ էջերուն մէջ: Իսկ Հաթեան ազգին կամ աւելի ճիշդ՝ այլեւայլ ազգերէ կազմուած Պետութեան պատմութեան, կրօնից, քաղաքակրթութեան եւ այլ պարագայից մասին՝ բացի Յիշատակարանաց քննութենէ՝ ունէինք արդէն չարտփակուած թիւներն ո՛չ միայն Ասորեստանեան աղիւսագիրներէն (— որոնք աւելի տեղեկութիւն կու տան այն ժամանակի մասին, երբ Հաթեան մեծ Պետութիւնն այլեւս գոյութիւն չունէր, —) այլ նաեւ Եգիպտական աղբիւրներէ, որոնք աւելի հին շրջանի կը վերաբերին, թէ՛ Մեհեմազիւրներէն եւ թէ՛ բեւեռագիր գիւտագիտական այն թղթերէն, որոնք գտնուեցան 1887/8 տարին, եւ որոնք գիւտի տեղէն առեալ՝ «էլ-Ամառնայի քարեր» կը կոչուին: Այս վերջնոյս մէջ կան նաեւ երեք թղթեր՝ երկու տարբեր բեւեռագրական լեզուներով, զորոնք աշխարհաց անուամբ սփորութիւն եղած է կոչել: Միտանեան եւ Արգաւեան թղթեր: Նոր ժամանակ՝ Բողագ-էտօյի Աղիւսներու շորհիւ յայտնի եղաւ թէ Արգաւեան թղթերը բուն Հաթեան լեզուաբանութեան արդէն այն աստի ունէինք հաթերէն սեպագիր թղթեր: Բայց Միտաններէն կոչուածը նաեւ այսօր վերջնական լուսաւորութիւն մը չէ գտած, եւ տակաւին խնդիր մըն է թէ ի՞նչ լեզու ըլլայ: Բնական է որեւին որ թէ՛ էլ-Ամառնայի թղթերուն եւ թէ՛ մանաւանդ Միտաններէնի մասին քննութիւններն ու երկասիրութիւնները նկատողութեան անուրին:

Ամէնէն կարեւորն է Բողագ-էտօյի գիւտը, ուր յաջող հետազոտութեամբ մը 1906/7ին կարելի եղած է գտնել Հաթեան մեծ Պետութեան Դիւանը, կամ՝ ինչպէս ոմանք կ'ուզեն՝ Գրատունը, ուր նաեւ Դիւանը կը պահուէր: Հազարաւոր ամբողջական կամ Հատակոր

³ Անդ, էջ 57—59 եւ մանաւանդ՝ էջ 73—79:
⁴ Անդ, էջ 79:

Աղիւսագիրներ, որոնց մէկ մասն արդէն ծանօթ աքաւորէն լեզուաբան է, իսկ ամենամեծ մասը՝ Հաթերէն կամ Հաթեան Պետութեան տիրող լեզուաբան, բոլորովին նոր լոյս մը սփռեցին Փոքր-Ասիոյ մասին: Եւ ինչ որ շատերուն համար (որոնք Յառաջակողման Ասիոյ այս մասին մէջ՝ հնագոյն շրջանին՝ ոչ-հնդկեւրոպական տարերք միայն կը տեսնէին), անսպասելի էր, ա՛յս լեզուն էսպէս հնդկեւրոպական ստացուցանել փորձեց զիտնական մը (Հրոզնի՝ 1915/7ին), — զրուցիւն մը՝ որ թէեւ ի սկզբան հակառակութիւն գտաւ, այսօր գրեթէ ամէնէն՝ — ցանցաւ բացառութեամբ՝ իրրեւ ճշգրիտ ընդունուած է: Եւ գրեթէ նոյն ժամանակ կամ քիչ մ'ետքն սկսած հրատարակութիւնն այս սեպագիր Աղիւսներուն բնագիրներուն եւ անոնց լուսարանութիւնը՝ նոր շրջան մը բացին պատմութեան համար: Բայց նաեւ այս ճոխ սեպագիր գրականութիւնը դժբախտաբար նոր լոյս մը չըբաւ Պատկերագիրներու կամ Մեհեմազիւրներու համար, որոնց խնդիրը կը մնայ նոյն վիճակի մէջ: Մանաւանդ թէ ասով առեղծուած մ'աւելի ստեղծուեցաւ: Մեհեմազիւրները կը գտնուին ճշգրիտ այն տեղերն, ուր բեւեռագիրները կը ցուցնեն թէ կ'իշխէր Հաթեան գոնէ մեծ Պետութիւնը, սկսելով նոյն իսկ Բողագ-էտօյէ, որ նոյն Պետութեան Հատակ մայրաքաղաքն էր՝ մինչեւ Կարկեմիշ Եփրատի վրայ, մինչեւ Ամանոսի ստորոտները, մինչեւ Տաւրոսի արեւմտեան ստորոտներն եւ աւելի արեւմուտք ալ — միով բանիւ այն աշխարհներն՝ որ յետոյ Գամիւրք ու Փոքր-Հայք, Կիլիկիա (ընդարձակ մտօք) ու Հիւսիսային-Ասորիք կոչուեցան: Այս բոլոր աշխարհները Հաթեան են՝ սեպագիր Աղիւսներու համեմատ:

Աղիւսագիրը կը ցուցնեն թէ հնդկեւրոպական տարերք արդէն կանուխէն՝ յամենայն դէպս Ի. դարուն Ն. Ք. կը նստէին գոնէ Գամբայ աշխարհը եւ նոյն դարուն տիրեցին Հատակ կամ Հատառուսա (հատակ կամ հատառուշաշ) քաղաքին, որ մայրաքաղաք եղաւ Հաթերու: ԺՅ. եւ ԺԳ. դարուն իւր գորութեան գագաթնակէտին հասած է պետութիւնը, որ աշխարհակալ ալ եղած էր, եւ Ասորիք գրաւած: Եւ սակայն ԺԳ. դարու սկիզբն — Ազգաց նոր գաղթականութեան մ'ատեն — ա՛յլ եւս չի գտնուիր Հաթեան մեծ պետութիւնն. այլ միայն մանր պետութիւններ կը մնան կամ նոր կը ծագին: Ի՞նչ դեր ունին այս ամէնուն մէջ անոնք՝ որոնք քանդակել տուին այն Պատկերագիրները, կը մնայ տակաւին վիճելի կամ իրերը կը մնան հոն՝ ուր էին Բողագ-էտօյի սեպագիրները չգտնուած: Ընդդէմ խօսելով՝ դժուար է մտածել Հաթեր՝ առանց այն ինքնայատուկ ոճով յիշատակարաններու, առանց այն սեպական տիպարով եւ հանդերձներով քանդակներու, միով բանիւ առանց այն մեծամեծ ու

փոքր յիշատակարաններու՝ զորոնք սովոր էինք եւ ենք Հաթեան կոչել: Եւ արդէն նոյն իսկ Հատակ մայրաքաղաքը կամ արդի Բողագ-էտօյ ճոխ է յիշատակարաններով, եւ անմիջապէս կից է Հաթեան ամենամեծ քանդակեալ յիշատակարանը («Նագըլը-Կայա») . եւ հոն ու Բողագ-էտօյի մէջ գտնուեցան մեծ եւ մանր մեհեմազիւր արձանագրութիւններն: Միով բանիւ կարծես կերպով մը կրկին Հաթեր պէտք ենք աչքի առջեւ ունենալ, Պատկերագիր գործներ եւ Բեւեռագիր Աղիւսներ գործածողները. կամ Բայապէս բունք՝ մենք պէտք ենք դանազանել՝ նոյն իսկ ուսումնասիրութեան գիւրութեան համար:

Արդ Պատկերագիր արձանագրութեանց խնդիրն, ինչպէս ըսինք, մնացած է այնպէս՝ ինչպէս ներկայացուած է վերոյիշեալ երկասիրութեան մէջ, ուր մեհեմազիւրութեանց առեղծման համար առաջնորդ անուած էր Ենտէնի «Հատք եւ Հայք» ընդարձակ գործը⁵: Անշուշտ այսչափ տարիներու ընթացքին դարգացում եղած է այս մասին ալ: Մեհեմազիւր արձանագրութեանց թիւր բաւական առած է նորագիտներով, թէ՛ տեղեաց լուսագոյն քննութեամբ եւ թէ՛ պեղումներու առթիւ. արձանագրութիւններն աւելի լաւ ուսումնասիրուած կամ համեմատուած ու նաեւ լուսանկարուած են. անոնց Հաւաքածոյներ կազմուած են եւն: Վերջապէս՝ ինչպէս բնական էր՝ նորանոր փորձեր եղած են այն առեղծուածային արձանագրութիւնները մեկնելու կամ անոնց մեկնութեան բանալին գտնելու: Հետեւաբար կայ բաւական նոր գրականութիւն մ'այս մասին, զոր պէտք էր արձանագրել:

Բայց բուն կարեւորը կը մնայ նորագիտ Սեպագիր յիշատակարանները, որոնք արդէն մեծ թուով ամէն կարգի երկասիրութեանց երեւան դարու առիթ տուած են: Ա՛յնչափ ընդարձակ է այս մասին գրականութիւնը, որ դժուար է ամբողջութեամբ մատենագիտորէն ամփոփել քիչ էջերու մէջ: Իսկ մենք արդէն նպատակ չունինք յատուկ մտօք Մատենագիտութիւն մը յորինել: Այս գործը կատարած են ուրիշները, որոնք աւելի ձեռնհաս էին: Նախ աւելորդ էր առհասարակ նշանակել՝ մինչեւ 1910 տարու ճիշտագրութիւնները, բայց միայն բացառիկ կերպով՝ ուր պէտք կար: Մինչեւ այդ թուականը Հայագիտական Հրատարակութիւն, որոնց մէջ նաեւ Հաթերու եւ յարակից խնդիրներու մասին գրուածները, խնամով հաւաքուած եւ ամփոփուած են հատորի մը մէջ եւ մեղուածան հաւաքիչ հեղինակն է Միւրանութեան անդամներէն մին, որ դժբախտաբար վաղամեռիկ եղաւ⁶: Իբր տասն տարի ետքը յատ-

⁵ P. Jensen, Hittiter und Armenier. Straßburg 1898, pp. XXVI + 255, 11 Taf. — Իւր ուրիշ գործեր՝ «Ուսումն.» էջ 78. բանի մը նորեր՝ յետոյ:
⁶ Հ. Պետրոս Ֆերիաթեան, Յուսակ Հայագիտա-

կապէս Հաթեան Մատենագիտութիւն մ'ալ լոյս տեսած է, գրուած մասնագիտէ մը, եւ լիակատար՝ որչափ այսպիսի ձեռնարկ մը կրնայ ըլլալ: Այս «Տարեբէ Հաթեան Մատենագրութեան» հրատարակութեան հինգ տարի ետքը «Յաւելուած» մ'ալ ունեցաւ: Դժբախտութիւն մըն է որ հին եւ ընտիր ձեռնարկ մը, որ «Արեւելեան Մատենագիտութիւն» խորագրով կը հրատարակուէր 1888ին ի վեր, զո՛հ եղած է պատերազմին եւ անոր յաջորդող հետեւութեանց: Այս հրատարակութիւնը՝ որ բազմաթիւ գործակիցներ ունէր ամէն կողմ, կը պարունակէր մանրամասն արեւելագիտական մատենագիտութիւն մը՝ ընդարձակ իմաստով (ի միտին անուով նաեւ ծայրագոյն Արեւելք). եւ յորինուածական ոճով դասաւորուած: «Հնդկեւրոպական» հատուածը՝ բացի «ընդհանուր» բաժինէ մը՝ ունէր կանոնաւորապէս բաժիններս՝ Հնդկաստան (եւ իւր գրականութիւնը). — «Իրան»՝ հին եւ նոր յարակիցք (Աֆղաններէ մինչեւ Օսերը). — «Հայաստան եւ Կաւկասեան երկիրներ» (լեզու եւ գրականութիւն եւ «Կաւկասեան լեզուներ»): — «Փոքր-Ասիա եւ Կիպրոս» եւ ասոր Յաւելուած՝ «Հաթեր» («Hittiten»): — Իսկ «Սեպագիր» Հատածին մէջ՝ «Ասորեստանեան-Բարեբախ» բաժինն էր բեւեռագիտական գլխաւոր մասը, բայց նաեւ «Փիւնիկէ» են. — «Ափրիկէ» Հատածին գլխաւոր բաժինն էր «Եգիպտոս»: Այս կարեւոր գործոյն վերջին տարին եղած է ԻՅ. Տարեշրջանը (1911 տարու ճիշտագիտութիւնը), որուն Ա. Պրակը լոյս տեսած 1917ին, վերջին պրակներէն՝ Բ. Պրակը լոյս կրցած է տեսնել միայն 1919ի, իսկ Գ. Պրակը՝ 1922ին⁸: Հատորին վերջը գրուած «Յառաջաբան» կ'առաջարկէր 1912—1920 տարիներու մատենագիտութիւնն սպագային թողով՝ սկսել յաջորդ տարիէն: Սակայն միայն 1926 տարու ճիշտագիտութեան փորձ մը կարելի եղած էր սկսիլ, եւ Ա. Պրակը լոյս հանել՝ միայն 1928ին Օգոստոսին⁹: Թէ նոյն իսկ այս տարին ամբողջացած ըլլայ, աւելի եւս թէ չա-

կան Հրատարակութեանց յետոյս (1896—1910): Վիեննա 1919, էջ 6 + 273 (Ազգ. Մատ. 2Բ):
⁷ G. Contenau, Éléments de Bibliographie hittite. Essai de Bibliographie hittite, précédé d'un Tableau des Études hittites. Paris 1922. — Supplément aux Éléments de Bibliographie hittite. Paris 1927, pp. 77 (նախ ի Babyioniaca, Études de Philologie Assyro-Babylonienne publiée par Ch. Vroldaud, t. I—XI, Paris 1906—1930). — Հեղինակիս այլեւայլ գործերէն մաս մը պատշաճ տեղեր յիշուած է. ի մէջիս այլոց՝ G. Contenau, Manuel d'Archéologie depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre, I. Paris 1927—1928, pp. 545.
⁸ Orientalische Bibliographie (begründet von August Müller), bearb. und herausg. von Dr. Lucian Schermann. XXV. Jahrg. (1911). Berlin 1917—1922, pp. VI + 427 (նշանակուած մատենագիտութեան յիշուածներու թիւը՝ No. 1—7307):
⁹ Orient. Bibliogr., Berichtsjahr 1926, Heft 1. Berlin 1928, pp. II + 82 (No. 1—1352):

բունակուած ըլլայ՝ մեզի անծանօթ է, եւ կարծենք՝ անհաւանական:

Բնական է թէ բազմաթիւ Պարբերականներ, որոնք արեւելագիտական այլեւայլ ճիւղերու կը վերաբերին եւ որոնց մէկ մասն այսպէս կամ այնպէս կապ ունի այս խնդրոց հետ, ունին՝ աւելի կամ նուազ չափով՝ ինչպէս մատենախօսական, նոյնպէս մատենագիտական բաժիններ: Չասոնք հոս մանրամասնել՝ աւելորդ կը համարինք, եւ արդէն մաս մը զանազան առթիւ յիշատակուած է: Նոյնպէս ծանօթ երեւոյթ է որ նշանաւոր հրատարակիչ տուններ՝ ինչպէս Գերմանիոյ, նոյնպէս Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ մէջ իրենց Յուլիանները պարբերականներու ձեւով կը հրատարակեն, եւ ասոնց մէջ ի հարկէ անպակաս են «Հին Արեւելք», «Յառաջակողման Ասիա», եւ նման բաժիններ, որոնք նորութիւնները կը ծանուցանեն: Այս ամէնը հոս ակնարկելը բաւական է:

Գժուար է այլեւայլ Պեղմանց համար, որոնցմէ մաս մը յաջորդներուն մէջ յիշատակուած է, ընտրութիւն մընել յաճախ բազմաթիւ տեղեկագրութեանց եւ պէսպէս հրատարակութեանց մէջ, որոնք պեղմանց արդեանց համեմատ երբեմն նաեւ ստուար հատորներով են: Ասոնց մէջ ընտրուած է յաճախ միայն մաս մը կամ նաեւ Տեղեկագիր մը: Առհասարակ Յառաջակողման Ասիոյ պեղմանց պատմութեան մասին բազմաթիւ գրութեանց մէջ, որոնց մէջ օրինակի համար նինուէի պեղման հարիւրամեկի առթիւ¹⁰, յիշենք Speleersի մէկ գրութիւնը, որ 1848է ետքը կատարուած պեղմանց մասին է՝ նկարագրելով պեղմունքն յԱսորեստան ու Բաբելոնի, Պարսկաստան ու Ելամ, Ասորիք ու Պաղեստին, Հառայ աշխարհի մէջ են, միանգամայն ժամանակագրական ու աշխարհագրական Տախտակներով: Նոյն հեղինակին ուրիշ գրութիւններէն յիշուի յատկապէս Յառաջակողման Ասիոյ արուեստի մասին գրութիւնը¹¹: Բաւական ըլլայ յիշել նաեւ ուրիշ փոքր գրուածք մը «Յառաջակողման Ասիոյ Հնախօսութեան եւ նորագոյն հետազոտութեանց մասին»¹²: Ասոնք իբր օրի-

նակ, եւ եթէ աչքի առջեւ ունենանք Յառաջակողման Ասիոյ նաեւ յետագայ շրջանները, որոնց իւրաքանչիւրն արդէն ուրոյն ընդարձակ գրականութիւն մ'ունի՝ նոյն իսկ միայն հնախօսական տեսակէտով, անհնարին կ'ըլլայ այս ամէնը պարզ ուսումնասիրութեան մը մէջ ամփոփելու փորձ մ'ընել: Լիւզիա՝ օրինակի համար Գամիլքէ հետո՛ւ աշխարհ մըն է եւ ընդարձակ նիւթ մը. — միայն Սարգէսի պեղմանց մասին տասնեակէ աւելի հատորներ հրատարակած է Պեղման Ամերիկեան Ընկերութիւնը¹³. — եւ սակայն Հեղինակ մը՝ որ քիչ մը յառաջ յիշուեցաւ, իւր երկասիրութեան մէջ Լիւզիոյ եւ զրացեաց մասին խոր հնուութեան մէջ¹⁴, ստիպուած էր նկատողութեան առնուել եւ գործածել Բողաքքոյի Հաթեան Աղիւսագիրներն ու անոնց տուած տեղեկութիւններն՝ Բ. Հազարամեակին Ն. Ք., նկատել Հաթեան Պետութեան արդեան՝ Արեւմտեան Անատոլիայի հետ, ինչպէս նաեւ առհասարակ Փոքուն-Ասիոյ տեղական արուեստներու աղբիւր՝ Սուսե-րական-Աքատեան արուեստի հետ, թէեւ Բարձրաշխարհի արուեստէ տարբեր ըլլայ ծովեցեբայ արուեստը¹⁵: Գ. Հազարամեակին Յառաջակողման Ասիոյ մէջ կը տիրէ Սուսե-րական արուեստն եւ հեռաւոր գերիշխանութիւն մը Միջագետաց պետութեանց: Բայց Բ. Հազարամեակին հակառակ այս գերիշխանութեան Կիշի, Արազի, եւ

et des récentes explorations. Paris (1930), pp. 27. — Իբր օրինակ ուրիշ կարգի բազմաթիւ հրատարակութեանց յիշենք միայն՝ Calder M. W., Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Vol. I. Manchester 1928, pp. XXXI + 239 (= Publications of the American Society for Archaeological Researches in Asia Minor). — Այս հեղինակին է նոր-Փոփոզական արձանագրութեանց հաւաքումը՝ Հելլենական Ուսմանց Պարբերականին մէջ (Corpus Inscriptionum Neo-Phrygiarum, ի «Journ. of Hellenic Stud.» XXXI (1911), p. 161—215. — Փոփոզացոյց մասին համառօտ բայց լաւ գրուածք մըն է՝ Erich Brandenburg, Phrygien und seine Stellung im kleinasiatischen Kulturkreis. Leipzig 1910 (= «Der alte Orient», IX, 2). — Բայց այս ամէնն եւ շատ աւելին ուրիշ ճիւղի կը վերաբերի, որ ինքնին ուրոյն ուսումնասիրութեան նիւթ կ'ընայ կազմել:

¹³ Հմտ. Sardis, Publications of the American Society for the Excavation of Sardis. Vol. I—XIII. London (1910) 1922—1929. — Vol. I: Butler H. C., The Excavation. Part I, 1910—1914. Leiden 1922, են: Արձանագրութիւնք՝ Vol. VI, 1—2. E. Littmann and W. H. Buckler, Lydian inscriptions. I—II. Leiden 1916—1924. — Հմտ. W. Brandstein, Die lydische Sprache, I. WZKM, 1929, p. 263—304. — Կը թողունք յիշել բազմաթիւ գրութիւններ՝ ինչպէս Արձանագրութեանց, նոյնպէս միւս խնդրոց մասին:

¹⁴ René Dussaud, La Lydie et ses voisins aux hautes époques. Paris 1930, pp. 106, 17 fig., 5 planches.

¹⁵ Գեղարուեստի բազմաթիւ գրուածքներէն բաւ ըլլայ գրուածք մը, որ Յունաստանի եւ Յառաջակողման Ասիոյ արուեստին մասին է նորաբարային ժամանակէ մինչեւ Է. դար Ն. Ք.). Հմտ. V. Müller, Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, ihre Typenbildung von der neolithischen bis in die griechisch-archaische Zeit (3000 bis 600 v. Chr.). Augsburg 1929, pp. X + 227, 452 Abb. auf 49 Taf.

¹⁰ Հմտ. Thompson R. C. and W. Hutchinson, A century of exploration at Nineveh. London 1929, III.

¹¹ Louis Speleers, Les fouilles en Asie Antérieure à partir de 1848. Liège 1928, pp. 307, LVII Tab. — Ալ կողմ Տախտակները եւ ձախ կողմ մեկնաբանութեան թուղթ մը. — L. Speleers, Les Arts de l'Asie antérieure ancienne. Bruxelles 1926, pp. 235, 1 carte, 40 Tab. — Հմտ. նաեւ L. Speleers, Deux figurines syro-hittites. 1923, pp. 7, 2 planches (= Syria, III, 1922). Այս վերջինս «Ասորիք» պարբերականի մըն է Արեւելեան Արուեստի եւ Հնախօսութեան, որուն խորագիրն է՝ Syria, Revue d'Art oriental et d'Archéologie, publiée sous la patronage du Haut-Commissaire de la République française en Syrie (Directeurs: Ed. Pottier, R. Dussaud, C. Migeon). Tome L—XI, Paris 1921—1930.

¹² E. Vinet, De l'Archéologie de l'Asie Mineure

Ուրի՝ զօրացան եւ զինուորական պետութիւններ եղան Միտաննի եւ Հաթի: Զինուց այս բազմամանց մասնակից չէ Փոքուն-Ասիոյ արեւմուտքը, մինչեւ արեւմտեան գաղթականաց երեւալը: Կը թողունք Նախալիւզացուց մարդազոհը, Անատոլիան խեցեգործութիւնը, Արուեստներ, վաճառականութիւնն են: Այս ամէնն եւ նմաններ ի վերջոյ մեր անծուկ ծրագրէն դուրս են: Բայց աստի հաթեան աղբերաց՝ արեւմտից եւ յատկապէս Յունաց մասին քանի մը գրուածքներ առիթ պիտի ունենանք յիշելու:

Յաջորդիւ ուրեմն՝ ինչպէս ըսինք՝ գլխաւորաբար Հաթեան բեւեռագիր Աղիւսներու եւ անոնց պարունակութեան մասին ծագած նոր գրականութիւնն ուսումնասիրութեան նիւթ առնուած է, չմոռնալով ի հարկէ նաեւ Պատկերագիրները: Բայց նախ՝ եթէ կ'ուզուի իբր Յառաջարկական մաս՝ քանի մէջ նուիրուած է նաեւ Ուրարտեանց, եւ այն՝ առթիւ քանի մը նոր գրութեանց, որոնք ուրարտեանք ըսելու՝ թէ հայերէն լեզուաւ են՝ նոր Հայաստանի մէջ լոյս տեսած: Այս պատճառաւ յիշատակուած գործերը գոնէ մասամբ լրացունեն են այն ընդարձակ Մատենագիտականին, որ զետեղուած է վերոյիշեալ երկասիրութեան նոյնպէս ընդարձակ Հատածին մէջ՝ «Ուրարտեան Նախապագայ»¹⁶: Սակայն նոյն իսկ չափաւոր ամբողջութիւն մը մինչեւ անգամ չէ դիտուած, եւ մեր կարծեօք այս մասին աւելի ամբողջական Մատենագիտական փորձ մը լաւագոյն է յետաձգել տակաւին ժամանակ մը: Վասն զի՝ երկարամեայ նախապատրաստական աշխատանքէ ետքն՝ այժմ սկսած է հրատարակուիլ Ուրարտեան Արձանագրութեանց լիակատար Հաւաքածոյն. եւ ասի՝ կը կարծենք թէ գրգիւ պիտի ըլլայ նոյն իսկ մերձաւոր ապագային նորագոյն հետազոտութեանց եւ ուսումնասիրութեանց:

Հայերէն գրուածքները, ցորչափ պատշաճ երեւցաւ յիշել, զետեղուած են իւրաքանչիւր տեղը, երբ եւրոպական գրութեան մը թարգմանութիւն կամ քաղուածք են: Մնացեալներն ուրոյն բաժին մը կը կազմեն:

2. — Պէտք է քանի մը խօսք ըսել Հաթեան անուանակոչութեան. եւ յարակից մէկ երկու խնդիրներու մասին: Այս տեղ նկատի չենք առնուր ա՛յն խնդիրը թէ ստուգիւ «Հաթ» միայն Նախապագայը յորջորջանքն ըլլայ, մինչ հնդիկեր. Հաթերը կամ «Վանացիք» ըլլան եւ կամ «Նեաացիք» ինչպէս կ'առաջարկեն՝ իրարու կարծեաց հակառակ՝ երկու հաթագէտներ: Այս մասին կ'անդրդառնանք: Բայց մինչեւ այսօր ընդհանրապէս սովորական ձեւը կը պահուի, դերմ. Hethiter, ուրիշ ազգերէ՝ Hittite. եւ հայերէն լաւագոյն կը համարինք Հաթ-

(= Ուաթ) չիտթութիւն չպատճառելու համար: Յամենայն դէպս ընդունելի չի կրնար ըլլալ Հիթիթ ձեւն, որ այնչափ յաճախ կը գործածուի. եւ որ բուն տառագարծութիւն է Hittite ձեւին: Բայց այս վերջինս բնական է արեւմտեան լեզուաց՝ անոնց որոնք -ite մասնիկը կամ աւարտն ունին իրենց լեզուին սեպհական: Լատին -ումանական աւարտս այս դէպքին մէջ պէտք էր թարգմանել -ացի, ուստի՝ Հեթացի կամ աւելի անյարմար՝ «Հիթացի»: այնպէս՝ ինչպէս օրինակի համար «Սարայէլ» անունէ կը կազմուի Israélite այն է՝ Իսրայէլացի: Ինչ ալ ըլլայ -իթ անհեթեթ վերջաւորութիւնը թողու է: Հաթեան Hatti, Ուրարտեան Hati պէտք էր Հատ(տի) կամ Խատ(տի) ըլլար, ի հարկէ նաեւ Խեաու- կամ Խիու- Ս. Գրոց Երբայականին համեմատ (Hittim), — զոր նաեւ ինքի գրուած պիտի գտնենք. — եւ զոր Յունականին համեմատ մեր նախնիք գրած են Քետ(-ացիք). բայց նաեւ «Եթ»¹⁷: Մտադիր ըլլալու ենք թէ ի- (կամ Կ-) կը տառագարծեն գիտնականք սովորաբար սեպագիր այն վանկանիչներն, որոնք նոյն իսկ սեմական լեզուաց մէջ թէ՛ յս- եւ թէ՛ Կ- հնչուններ միանգամայն կը նշանակեն: Աւելի եւս օտար լեզուներու մէջ միշտ անպատճառ յս գրել՝ անհրաժեշտ չէ: Օրինակի համար Harri աշխարհը, զոր այժմ աւելի կը կարգան Հարի հաւասօրէն պարզ Կ- հնչունն ունեցած է, ինչպէս ալ մեկնուի: Որովհետեւ Hurri կը համարուէր հարաւային Հայաստան եւ անունն իբր Արեաց յորջորջանք կը նկատուէր. — բայց՝ ինչպէս մենք կը կարծենք՝ լաւագոյն էր աչքի առջեւ ունենալ մեր Հաթ աշխարհը. — իսկ Հորդնի՝ ինչպէս պիտի յիշենք, կը համարի նոյն իբր Ուախ: Արգ-Արիք, Հաթ-Բ թէ Ուախ՝ անունը դժուարու յս հնչունն ունեցած ըլլայ:

Նոյնպէս անհրաժեշտ չէ ամէն տեղ § = 2 գրել, թէպէտեւ մենք այսպէս պահած ենք: Նշանաւոր բեւեռագէտ մը նոյն իսկ Ասորեստաներէնի համար կ'առաջարկէ փոխանակ §-ի գրել S այն ամէն տեղերն, երբ ասորեստ. լեզուն S կը պահանջէ իրականին, թէեւ բարեւակաւ ըլլայ §. եւ նոյն գիտնականը՝ մատենաքննելով Ուրարտեան Արձանագրութեանց հրատարակութիւնը Լեման-Հաուպոյէ՝ կը կրկնէ թէ ինչ որ ուղիղ չէ ասորեստաներէնի համար, աւելի եւս անյարմար է Ուրարտեաներէնի համար՝ միշտ § = 2 գրել¹⁸: Ասոր համար արդէն այլեւայլ գիտնականներ մատենագիտութեան յաճախ S կը գրեն. օրինակի համար՝ Կրեչմէր իւր մէկ գրուածքին մէջ Միտաննիոյ արիական անունները¹⁹, եւ

¹⁷ Այս ձեւերուն մասին հմտ. «Ուսումն», էջ 80—83:

¹⁸ A. Ungnad, ի ZDMG, 1929, p. 181—183.

¹⁹ P. Kretschmer, ի WZKM, XXXIII, 1—2, p. 1—22 (տես յետոյ): Կը յիշէ թէ հետեւած է այն

նոյնպէս ուրիշները: Արդէն անկարելի բան է մտածել թէ հնդկիկներ լեզու մը զոյակահաներու, դերանուանաց ու բայերու բազմաթիւ աւարտներու մէջ ամէն տեղ -š, -ās, -eš, -uš, -iš եւն՝ ստուգիւ շ ունեցած ըլլալ եւ օրինակի համար էական բայի ձեւերս ešmi, ešzi, ešta եւն իրապէս շ հնչած ըլլան:

Եթէ աչքի առջեւ ունենանք նոյն իսկ միայն քանի մ'անուններ, որոնց ձեւը պատմականօրէն ծանօթ է, կը տեսնենք թէ ճ գաւազան հնչումներ կը ներկայացնեն: Նախ ի հարկէ ուղղակի շ՝ օրինակի համար հաթեան յատուկ անունան մէջ Muršiliš, որ իրօք հնչած ըլլալու է Մուրշիլիս: Հաթեան թագաւորներու այս անունը մնացած է հայերէնի մէջ եւ այն՝ միայն հայերէնի մէջ, իբր յատուկ հայերէն անուն, պատմութեան մէջ իբր սիրուած անուն գլխաւորաբար Մամիկոնեան տոհմին՝ տերանց Տարօնոյ, ի հարկէ ոչ անծանօթ նաեւ միւս նախարարական տանց, այն է՝ Մուշեղ²⁰: Անունս կար երբեմն նաեւ Փոքր-Ասիոյ արեւմուտքը՝ խոր հնութեան մէջ²¹, բայց շատ վաղուց անհետ եղած է որեւէ ուրիշ ազգի քով: Դարձեալ անունը Հաթաց գրած Išwa աշխարհագրական անունն, զոր նման ձեւով կը յիշեն նաեւ Ասորեստանեայք. եւ ասի է մեր Մոսիֆ (ուստի ճ = ծ եղած). մինչդեռ կից Alše, Ասորեստանեան ժամանակ Alzi գրուած, եղած է մեր Ալձ-Աիֆ (ուստի ճ = ձ): Միւս կողմանէ (անթիւ անունաց մէջէն ընտրելով) Viluša-ի արքայն (իբր 1300ին Ն. Բ.) Alakšanduš ի հարկէ շ կամ ուրիշ ձայն ունեցած չէ, քանի որ է ծանօթ անունն Ալիֆանդր՝ թագաւոր Elaeusa-ի կիլիկիոյ ծովեզերքը (Կոռիկոսի մօտ):

Յիշենք ի վերջոյ օրինակ մը, որ մեր հին պատմութեան համար կարեւորութիւն ունի: ԺԳ. դարու խոռոչութեանց շրջանին Փոքր-Հայք մտած նստած են Muški-ներ (Muš-kaiā): Աչքի առջեւ ունենալով անուանց նմանութիւնը՝ թերեւս ասոնք հիւսիսէն եկած ըլլան, ուր Տիրարեանցուց քով կը նստէին Մոսիֆեր: Ասոնք՝ ըստ այլեւայլ գիտնոց կարծեաց՝ գաղթած ըլլալու են դէպի արեւելք եւ իրենց անունը տուած այն լեռանց՝ որոնք «Մոսիֆական» լեռինք կամ՝ ինչպէս վերք

²⁰ Հմմտ. Ն. Անտոնով, ի «Նորք», 1925, թ. 5-6, էջ 389 եւն:
²¹ Հմմտ. ի միջի այլոց՝ Hall H. R., Mursil and Myrtilos, ի Journ. of Hellenic Stud., XXIX, p. 19-22 եւն:

կը դրեն «Մեսիսական» լեռինք կոչուեցան²²: Կան դիտնականք՝ որոնք զասոնք կամ ասոնց մէջ մասը տակաւին գաղթել կու տան մինչեւ հեռուոր Մոսիֆա: Այս ամէնը մեր նպատակէ դուրս է, ինչպէս այն խնդիրը թէ ո՞ւր էր ճշգրի Պլինիոսի յիշած Moschorum (կամ Moschorum) tractus որ յամենայն դէպս Հայաստանեայց երկրէն (Armenochalibes) անդին էր, ուստի իբր ճորտի ակնադրերաց վրայ՝ բայց Պլինիոս կը յիշէ նաեւ Կուր դեարը թափուող օժանդակ մը (Պլին. 2. 29, ուրիշ հաշուով՝ 2. 10): Նաեւ վրական աղբիւրները մէկ կողմանէ «Մեսիսի» կը նոյնացնեն Սամցխէի հետ, ուստի «Կուրի վերին հովիտը»²³: Միւս կողմանէ վրացի աշխարհագիրը Վախուշտ ամբողջ աթաբեկութեան երկրները, կ'ըսէ, Մակեդոնացոյն գաղին յառաջ «կը կոչուէին Մոսի, այսինքն Մեսիս» եւ «Դեւաբոյին, Իրիճու (= Բիւրճի), Կարնու (= Կարնոյ), Թորթոմի լեռները կը կոչուէին Մոսիական՝ այսինքն Մեսիսական»: Եւ Պատմութեան մէջ ալ յատկապէս Թորթոմցիները կը համարի Մեսիսեր²⁴: Զիարդ եւ է. նաեւ այս պարագային Muški անուն մէջ ճ ուրիշ հնչում ունէր քան շ: Մեզի համար հետաքրքրական կէտն այն է որ Փոքր-Հայք նստող Muški-ներն արդէն կը ցուցնեն թէ ուրիշ ուղղութեամբ գաղթած են՝ դոնէ մէկ մասը: Որովհետեւ՝ ինչպէս ասորեստանեան աղբիւրները կը ցուցնեն, բռնած են հարաւային՝ դէպի ի արեւելք տանող ուղին, ուստի տիրած էին մինչեւ Alzi (= Ալձիսիք). եւ յետոյ փորձեցին իջնալ Եփրատն ի վար դէպի Կոմմաղի (= Կոմաղենէ): Բայց Ասորեստանեայք խափանեցին այս վերջին դէպի հարաւ արշաւանքը²⁵:

²² Հմմտ. «Ուսումն», էջ 119, 239 եւն, թողլով ուրիշ գրութիւններ: Յ. Կարստ նորագոյն գրութեան մը մէջ (Origines Mediterraneae, Heidelberg 1931. տես յետոյ)՝ կը համեմատէ ի միջի բազմաթիւ այլոց նաեւ Մագիթաց՝ ինչպէս Մցիսիթայ անունն հետ (էջ 505-506). եւ կը յիշէ (էջ 697) թէ Սէյս պատկերաբար արձանագրութեանց Նախահաթեր կ'ուղէ կոչել Մոսիսիսիք. հմմտ. A. H. Sayce, Hittite and Moscho-Hittite, նոր պարբերականի մէջ՝ «Revue Hittite and Asiatique», I. 1 (Oct. 1930), p. 1-8:

²³ Օրինակի համար նոյն իսկ ամէն բան վրական տեսնող հեղինակ մը՝ Michel Tamarati, L'église géorgienne etc. Rome 1910, p. 34-40. բայց իբր Ուրարտեանց շրջանի Բարտէսին վրայ գետեզած է Moush-kou կամ Muskai իբր Մեկիսէ մինչեւ Պարսաւր լեռները:

²⁴ Հմմտ. Description géographique de la Géorgie par le tsarewitch Wakhouchi, publiée par M. Brosset, St. Pétersb. 1842, p. 76-77, 124-127. — M. Brosset, Histoire de la Géorgie, etc. II, I (St. Pétersb. 1856), p. 341 եւն: — Բայց դժուարու ուղիք ըլլալ հին Կապոյտ, արդի Դոմէլու լեռնաղիւծ Մոսիսական լեռն, եւ արդէն սեպագրութեանց մէջ յիշուող Տայիցի «Մեսիս» համարի:

²⁵ Ասորեստանեան Արձանագրութեանց տեղիքն այս թարգմանութեամբ՝ հմմտ. Յովսէփ վ. Մանուկեան, «Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ Սեպագիր Արձանագրութիւնք կամ նոյնի քաղուածք, որոնք Նաիրի-

Այսու հանդերձ ժողովուրդը շարունակած ըլլալու է իւր գաղթը, եւ հասած աւելի հեռուն եւ իւր անունը տուած Հայոց աշխարհի մը՝ Մոկաց. (= *Մոսկաց): Տակաւին Պլինիոս (2, 28, կամ 9) գիտէ «Հայոց աշխարհի դրացի «Մոնոբարդեր» եւ «Մոսկեր» («Moenobardi» et Moscheni). Մարկուարտ իրաւամբ նաեւ իւր վերջին երկասիրութեան մէջ («Հարաւային Հայաստան») այս Moschēni կը համարի = Մոկի, ինչպէս արդէն իւր միւս քննութեանց մէջ. եւ թէ նոյն է ի հարկէ Մարկ. Ամմիանու յիշած ձեւը՝ Moxoēna եւն²⁶. Եւ Մոնոբարդ համարի է յայնմ²⁷: Հիւրըման միջին ծագմամբ կը գտնէ այս Moxoēna ձեւը, որովհետեւ հայերէն Մոկի հայց. ձեւէն *Moxena պիտի ըլլար²⁸. — Նշան մը թէ նաեւ ասի «Մոսկ» ձեւէ է: Ինչ ալ ըլլայ՝ Muški թէ՛ Մոսքացոց եւ Մեսիսացոց անունաց եւ թէ՛ մանաւանդ Մոկաց անուն մէջ շ հնչում չէր ունեցած:

Ներուի ասոր հետ կապուած դիտողութիւն մ'ալ ընելու: Muški-ներու թագաւորաց մէջ Ասորեստանեայք յատկապէս կը յի-

Ուրարտու աշխարհին Պատմութեան կը վերաբերին: Վիեննա 1901 (էջք 262. «Ազգ. Մատ. Խ.»). — յատկապէս՝ էջ 23, 174-176, 181-182 եւն: Տես նաեւ յետոյ:

²⁶ Հմմտ. Jos. Marquart, Südarmanien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Wien 1930 (pp. 1*—125* + 1—648). յտկ. p. 53*, կը նշանակէ՝ իբր դրացիք Հայաստանի (proximi Armeniae) Moscheni այսինքն Մոկի եւ Մեղրմարդեր («Menobardi» ուղղել Medomardi, Պրն. 2, 28. որ նոյն է Մարկոմեդաց հետ. եւ ինչպէս Cardueni (= qardū), նոյնպէս Marcomedi (Եւրոպիոս I, 3, 1, Նուսիս փեստուս, շմտ. 20, 2 եւն) կը համարի յիշատակ Բուրդերու. որովհետեւ Mardoī = հինպր. Marda իրանական անունակոչութիւն էր, կ'ըսէ, այս տեղացի ժողովրդեան: Այսպէս արդէն իւր գրութեան մէջ «Հայ ազգին ծագումն ու վերակենդանութիւնը» Dr. Jos. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation Berlin 1919 (pp. 82). յտկ. էջ 24 (Մարդերու եւ Բրդերու մասին՝ էջ 21-30. «Մեղրմարդ-եր» է՝ Mardomedi, այսինքն Մեղրացոց կամ Մարաց վերաբերող Մարդ-եր, եւն): — Մոկաց եւ անոր յարմարեանց մասին ի մասնաւորի Պլինեայ եւ Ամիանու քով՝ խօսած էր արդէն կանուխէն իւր գրութեան մէջ՝ «Հետազոտութիւններ Երանի պատմութեան». հմմտ. Jos. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I. Göttingen 1897, pp. VI + 72 (= «Philologus», LV, 1897, p. 213-244. ասիէ քաղուածոյ թրգմ. Բուզանդայ պատմութեան եւ Հագարապետութեան մասին՝ շ. Ա. 1897, էջ 5 9, 183-186. անդ, 1898, էջ 316-320). — Id., Heft II. Leipzig 1905, pp. VII + 258 (= «Philologus», Supplement. Band X, Heft I. — ասիէ քաղուած մաս մը՝ «էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութեան»՝ շ. Ա. 1906, էջ 33-44):

²⁷ Dr. H. Montzka, Die Landschaften Großarmeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern. I-II. Wien 1906, pp. 19 + 27. յատկապէս՝ II, p. 5-6 (Հայ թրգմ. շ. Բ. Պիլ. շ. Ա., 1907, էջ 9-14, 301-303 եւ շ. Մեղր. Հագագեան՝ շ. Ա., 1911, էջ 31-37):

²⁸ Հ. Հիւրըման, «Հին Հայոց Տեղոց անունները». թրգմ. շ. Բ. Պիլգիկեան: Վիեննա 1907 (էջք 2 + 443). յտկ. էջ 83-84: Մոկի հայց. ձեւէ կը համարի ասորական (βέδ) Moksāye. արար. Muks եւ արդէ ձեւերը:

չեն Միդա թագաւոր մը, ուստի բոլորովին հարազատ փոխգական անուն մը, Midas՝ անուն այլեւայլ թագաւորաց, բայց նաեւ նշանաւոր յունական դիցաբանութեան եւ զրուցաց մէջ, եւ աս'ս անուամբ կը կոչուի նաեւ փոխգական յիշատակարանաց մէջ նշանաւորագոյնը՝ «Միդասայ Գերեզման» կոչուածը²⁹: Կրնա՞նք ասիէ հետեւցնել թէ Muški- *Մոսկացիք կամ Մոկացիք փոխգական հատուած մ'ըլլային: Նման դէպքի մը մէջ այսպիսի կարծիք մը յայտնած է դիւնական մը՝ Ասորեստանեան Պետութեան նահապաց իւր նկարագրութեան մէջ³⁰: Այս դիտնականն՝ որ միանգամայն նշանաւոր հարգեալ մըն է (— տես յետոյ իւր գրութիւնները —) խօսելով Տիլգարիմու կամ Թիլգարիմու գաւառին մասին, որ Եփրատայ վրայ էր, Մեկիտի՝ արդի Մայաթիոյ մօտերը, եւ որ ասորեստանեան ձեւափոխութիւն մըն է հին Հաթեան Tegarama անուն (տես յետոյ). — կը յիշէ թէ Ը. դարուն Ն. Բ. Gurdî-ներ կը տիրէին հոն: Այս անունն ի հարկէ կրնայ համեմատուիլ փոխգական հռչակաւոր Gordios արքայական անուն հետ, որուն հետ կապուած է զրուցաց համարաւոր «Գորդեան հանգոյցը»: Արդ ասիէ, կ'ըսէ, կրնայ հետեւցուիլ թէ «փոխգական Հայք» արդէն եկած կը նստէին հոն՝ Փոքր-Հայքի մէջ: — Երբ կ'ընդունինք յունական աւանդութիւնը թէ Հայք (— արդի դիտնականաց մաս մը մինչեւ անգամ ճշգրի «Արմէն»ները —) փոխգական գաղթականներ ըլլան, ի հարկէ նաեւ այս տոհմերը պէտք ենք այն տեղէ գաղթական համարիլ, որով զուտ փոխգական անուններ կը կրեն: Սակայն տարօրինակ է որ ճշգրի փոխգական ըլլան Մոկացիք եւ անոնց քով՝ աւելի գարմանալի կերպով Կորդիք: Որովհետեւ այն Gurdî-ներն ալ հետեւած ըլլալու են Muški-ներու ճամբուն եւ հասած Կորդեաց աշխարհ, որ ի հարկէ նաեւ Կորդիք ձեւով կը ներկայանայ, եւ տոհմն այսպէս կամ այնպէս կապ ունենալու էր կամ յետոյ կապուած Կորդուաց հետ: Չեի կողմանէ որեւէ դժուարութիւն չկայ. Gurdî = Կորդիք այնպէս է՝ ինչպէս Կորդուք՝ Gordyene, Gordueni, Kardouchoi եւն³¹: Պատմական ժամանակի մէջ Մոկի եւ Կորդիք եւ առհասարակ Կորդուք մաս կազմեցին Հայ աշխարհին, Մոկացիք՝ նաեւ Հայ ցեղին ու լեզուին: Թերեւս քիչ շատ նոյնը կրնանք ըսել Կորդեաց մասին, աւելի քիչ՝ Կորդուաց համար առհասարակ: Ասոնք դժուարու կրնային Հայ ժո-

²⁹ Հմմտ. «Ուսումն», էջ 161-162:
³⁰ Emil Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Leipzig 1921, pp. 150. — նոյն խորագրով Համառոտութիւն մը (I. Teil) իբր քննաճառ՝ Straßburg 1919, pp. 51.
³¹ Հ. Հիւրըման, անդ՝ Կորդեաց նահանգին մասին՝ էջ 84-89 եւ 201-209. յտկ. Կորդեաց մասին՝ էջ 204-205, Կորդուք՝ էջ 201-204:

էին կամ կը հնչէին հին ժամանակ՝ ինչպէս ասորեացիք. Tilgarimmu, նոյնպէս աւելի հին հաթեան Tegarama. քանի որ հոն կը բնակէին տոհմեր, որոնք գոնէ յետոյ հայացած են. — նկատենք թէ Լազարը՝ ուրիշ տեղ մը՝ հերթայական անունը կ'ուզէ կարգալ՝ Taugrama եւ դասի մեկնել իբր թրակեան տոհմ՝ Տեկրացի⁴¹: Դարձեալ՝ Լազարդի ծանօթ էր ի վերջոյ Տիլգարիմու, բայց ի հարկէ չէր կրնար իրեն ծանօթ ըլլալ՝ հաթեան Տեգարամա:

Արդ՝ ո՞ւր էր այս հաթեան Tegarama աշխարհը: Հաթագէտ մը, որ աշխարհագրական համառոտ ուսումնասիրութիւն մ'ունի խորագրով «Փոքր-Ասիա Հաթերու ժամանակ»⁴², հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ, զորոնք յառաջ կը բերենք: «Վերին Աշխարհ» Հատածին մէջ, — որ կը նշանակէ՝ ազգայնաբանական Փոքր-Հայոց մեծ մասն՝ Գամրաց յարակից բաժնով — կը յիշէ բնագիր մ'որ կը պատմէ թէ «Azzi քաղաքի թշնամին աւերեց բոլոր Վերին աշխարհները, եւ Samuha քաղաքը սահման ըրաւ»: Դիտենք թէ Azzi մասն էր Hajaša-ի, որ կը համարուի Հայաստանի լեռնամասը կամ Արեւմտեան Հայաստան: «Բայց, կ'ըսէ բնագիրը, եկաւ Išuwa (= Ծոփ) աշխարհի թշնամին, աւերեց Tegarama քաղաքի աշխարհը»: Tegarama բնագրաց համեմատ (KBO, IV, 4; III, 15 ff.)⁴³ հիւսիսային գրացին էր Կարկեմիշի (Kargamiš): Ես, կ'ըսէ, Weidner գիտնոյ հետ, կը նոյնացնեն Տեգարամա աշխարհն՝ Եփրատոյ արևաշարհին հետ՝ Սամաստէ մինչեւ Մելիտ (Melite): — Išuwa կ'իշխայ Խարբերդի մօտ Եփրատոյ դժած աղեղին մէջ եւ Հնոց Sophene (= Ծոփ) աշխարհը կը պարունակէ⁴⁴: Եփրատի արևաշարհն ասորեստանեան ժամանակ կը կոչուի Kummuh (= Կոմագենէ). ասոր հիւսիսակողմը գրացի են Melite եւ Til-Garimmu. Հաթեան ժամանակ Մելիտ չի յիշուիր, թէ եւ հոն հաթեան հետեւեալներ գտնուած են:

⁴¹ Հմմտ. «Ուսումն», էջ 239:
⁴² Albrecht Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit. Eine geographische Untersuchung. Heidelberg 1924 (pp. 32. եւ 1 Գարնէտիկ). յտկ. էջ 6-7: Մասնակի առաջին Պրակն է հաւաքման մը՝ «Orient und Antike», herausgeg. von G. Bergsträsser und F. Boll, Nr. 1.
⁴³ KBO համառոտութեամբ կը նշանակուին Բոգաղթէի բնակավայր Բնագիրներն ու Հրատարակութիւնը, որոնց մասին՝ յետոյ:
⁴⁴ Այս մասին մասնագիտութիւնը յիշած է Weidner, Politische Dokumente, 45. վերջին տեղանշանը, 5, 12. — Azzi եւ Hajaša, կ'ըսէ, երկու անուններ են նոյն աշխարհին համար: Արդ կը հետեւի՝ երբ համեմատենք KBO III, 4. III, 93—IV, 23. բնագիրն՝ հետեւեալ բնագրի հետ՝ KBO, IV, 4. II, 16 է մինչեւ 57, 61 է մինչեւ վերջ, III, 57—IV, 55: Երկու Աղիւսագիրներն ալ նոյն գէպերու մասին կը խօսին: Ես, միայն KBO, IV, 4. բնագրին մէջ Hajaša եւ Azzi իրարու կը փոխանակեն (I, 16 եւ IV, 57): Թէ Hajaša «Վերին Աշխարհ»-ին սահմանակից էր՝ յայտնի է բնագրէն KBO, IV, 4. II. 16.

Ուստի անշուշտ կրնանք ընդունիլ թէ հին ժամանակ Tegarama կը պարունակէր այս երեք աշխարհները, եւ յետոյ միայն բաժնուեցաւ յիշեալ մասնական աշխարհներու: Վերոյիշեալ բնագիրը պարբերութիւն մը կը կարգէ. ուստի հոն յիշուած աշխարհներ պէտք է որ սերտիւ իրարու կապուած ըլլան: Ուրեմն «Վերին Աշխարհ» գրացի է Տեգարամայի, հաւանորէն նաեւ Ազգի՝ գրացի է Իշուա աշխարհին: Այս գրացութիւնը միայն հիւսիսային կրնայ ըլլալ. որովհետեւ Տեգարամա կը հասնի մինչեւ Ասորական դաշտը, եւ հոն «Վերին Աշխարհ» մը չենք կրնար փնտռել: Ասոր հաստատութիւն են տեղեկութիւնները բնագրիս՝ KBO, III, 4: I, 49 ff. եւ III, 67 ff. Ծուրբիւրովի մասնուան ատեն կամ արդէն յառաջ Տիպիաշի (Tipiaš) իշխող Պիսիւնիաս (Pišhuniāš) աւերած էր «Վերին Աշխարհը». հասած էր մինչեւ Zaziša եւ Ištītina եւ այս գրուած մասն իւր իշխանութեան կցած էր: Մուրջիւս այս մասն ետ առաւ իւր երկրորդ արշաւանքին ատեն (KBO, III, 4: I, 49 ff.): Zaziša նոյն է այն Zazša-ի հետ, որ կը յիշուի ցանկին մէջ բնագրիս KBO, I, 1, տող 11, ուստի շատ աւելի հարաւակողմն ըլլալու է: Ընդհանրապէս Ištītina պէտք է որ շատ աւելի անդին՝ հիւսիսարեւելակողմը գտնուի: Բնագրին համեմատէ (KBO, IV, 4: I, 16 ff.)՝ դասի կողմագրացին «Արք Azzi»-ի = Hajaša-ի: Սուրբին կապակցութենէն (III, 15) կը հետեւի թէ Ištītina պէտք է եւ Tegarama-ի հիւսիսակողմը գտնուի: — «Թորգոմայ» մասին խօսք պիտի ըլլայ ինչպէս յաջորդին մէջ (§ 4), նաեւ անկէ ետքը:

4. — Կը թողունք խնդրոյն միւս մանրամասնութիւնները, ինչպէս նաեւ վերը շօշուփած կարեւոր խնդիրը թէ ստուգելու Հայերը Փոխազգայնէ՞ր էին կամ փոխազգայն զաղթականներ, ինչպէս Հերոզոտոսի հետեւելով՝ կրկնած են ու կը կրկնեն այլեւայլ գիտնականներ: Այս մասին գրած ենք ուրիշ տեղ մը՝ կարծենք բաւական ընդարձակ⁴⁵: Ի հարկէ այլեւայլ նոր տեսութիւններ ալ երեւան եկած են: Ասոնց մէջ յատկապէս Մարկուարտ Հերոզոտոսի խօսքը իբր տեղագրական կը հասկընայ, այսինքն Հայք (կամ ասոնց մէկ մասը) զաղթած են Փոխազգայէ կամ այսպէս կոչուած աշխարհէն, ուստի բնակած իբր Անկիւրիայէ մինչեւ Հայկի շրջանը եւ Հայկի գետն ի վեր նախ անցած Արգէտի շրջակայքը եւ յետոյ մղուած մինչեւ Հայկի աղբերակները⁴⁶: Նոր ժամանակ

⁴⁵ «Ուսումն», էջ 123—136 («Քրակեան-փոխազգայն տոհմ եւ Հայք»), 136—159 («Լեզու թրակացոյց եւ Հայոց»), 159—173 («Լեզու Փոխազգայն»):
⁴⁶ Jos. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. (Berlin 1919), p. 4—6 եւ 66—68. Իբր խարխիս է այս տեսութեան այն կէտը թէ Հոմերոսի Իլիականին մէջ յիշուած Արիմոյ (Arimoi), զորոնք կը համարուի Հայեր

սիրուած է յարեթարանական կոչուած ուղղութիւնը, եւ այս ոճով յայտնուած է տեսութիւն մը՝ զոր հարկ կը համարենք յիշել, որովհետեւ պիտի յիշատակենք նոյն հեղինակէն կարծիք մ'ալ հայ լեզուի ծագման մասին: Հայագէտ Յ. Կարստ հետեւեալ զարմանալի մեկնութիւնը գրած⁴⁷ է: Նախ կը վճռէ՝ Փոխազգայն ազգանունը Phryg-, Brig- կը համապատասխանէ Վիրք յորջորջանաց, որ հայկական («հայկանեան») անուանակոչութիւնն է իբերացոց համար («Iberer»): Արդ իւր գաղափարն է՝ «Իբերականութիւն» (Iberertum) ըլլալ «Ազգաց ու Լեզուաց մեծ եւ ծագմամբ իրարու հետ կապուած, նախաժամանակեայ խումբ մը, որ Վան-Ուրարտունէ՝ Միտանիի եւ Հիւսիսային-Արամեական Միջագետաց վրայէն՝ մինչեւ հիւսիսարեւմտեան Փոքր-Ասիոյ մեծագոյն մասին վրայ կը տարածուէր»: Ուստի «Հերոզոտոսի տեղեկութեան հիմն եղող Փոխազգայնները չեն յատուկ մտօք Փոխազգայնները, այսինքն՝ այս անուն կրող վերջին ժամանակի պատմական տոհմերը, այլ մանաւանդ թէ Հիւսիսային Փոքր-Ասիոյ մեծ եւ նախաժամանակեայ իբերական (կամ վրական) լեզուախումբը. ինչպէս որ Արմէնի (Armenioi) զաղափարով չեն հասկցուիր հնդիկերապական Հայերը («Հայկանեան»), այլ Նախազգայն (Proto-կամ Prä-Armenier)» են: Այն աւանդութիւնը թէ Հայք եւ Փոխազգայն մերձաւոր ազգակցութիւն ունենան՝ կը նշանակէր «անշուշտ նախնարար» թէ «նախահայկան կամ նաեւ նախարամական (proto-aramisch), նախահաթերէնի (proto-hetitsch) հետ անձուկ աղերս ունեցող լեզուն, որ մնացած է մեզի Միտանիերէնի եւ Ուրարտեան-Վաներէնի մէջ, եւ որ Հերոզոտոսի օրով տակաւին իբր բարբառ կ'ապրէր, կը կարգէ մերձաւոր ցեղակից ճիւղ մը հիւսիսային-փոքրասիական նախահնդեւրոպական մեծ խմբի մը, որ մասամբ իբերական կը կոչուէր (Արամեայի նախասեմական տոհմերուն քով), մասամբ փոխազգայն» են: Հերոզոտոս եւ յաջորդներն ալ լլեւս չեն հասկըցած, կ'ըսէ իրենց գրած «ազգագրական նախազատու-

(ուստի «Արմէնիներ»), ըլլան իրապէս հնագոյն յիշատակը Հայոց նախնեաց: Հայոց յիշեալ Ուղեգրին՝ Հայկի Արգէտու եւ սակէ Հայկի աղբերակները՝ հիմն է Հոմերոսի յիշեալ տեղայ մեկնութիւնն, որուն համեմատ Արիմոյները կը բնակէին Կիլիկիոյ՝ հարաւոր մը մօտ, որ միայն Արգէտու կրնայ ըլլալ: Նոյն տեսութեան մասին աւելի ընդարձակ ուրոյն յօդուած մը գրած է («Հայոց սրբանք») Հայագիտական Հանդէսի մէջ: Հմմտ. Jos. Marquart, Le Berceau des Arméniens: «Revue des Études Arméniennes», Tome VIII, fasc. 2 (1928), p. 211—232.
⁴⁷ Joseph Karst, Geschichte der armenischen Philologie in kritischer Beleuchtung nach ihren ethnologischen Zusammenhängen dargestellt. Mit Beilagen und Exkursen über die asianisch-mediterranische Vorgeschichte. Heidelberg 1930 (pp. XII + 212), p. 44—50. Եւ ուրիշ տեղեր: Իբր միւս նման երկերը՝ յետոյ կը յիշուին:

թեան» բուն իմաստը: «Ուստի Հերոզոտոսի յիշեալ նախազատութեան մէջ խնդրայ միւլ չեն հնդիկերապական Հայերը եւ ո՛չ ալ հնդիկերապական Երկրորդ-Փոխազգայնները. այլ նախնական աղբերակն համեմատ կը հասկըցուին նախահայկանեան նախահայեր (vor-haikansiche Proto-Armenier) եւ նախահնդիկ-գերմանական նախափոխազգայններ, այսինքն՝ արեւելեան-իբերական նախափոխազգայններ, որոնք իբր ազգային միջին անդամ՝ հարաւային Կաւկասեանց եւ Եւրասիոյ միջեւ (Բասկիայազգայններ, Euskalduna-Baskoïden) կը տարածուէին Հայաստանէ մինչեւ Ասորիք: Նախահայեր (Proto-Armenier) եւ նախարամեայեր (Proto-Aramäer) — որովհետեւ այս կրկին եղանակը գրեթէ կը նոյնանան իբր հոմանիշ նախաժամանակի համար՝ ցոր՝ չափ երկուքն ալ նախահաթեան (urhetisch) ծագում ունին, — Փոխազգայններ են Վիրք՝ այսինքն իբերացիք իմաստով. եւ «այս է նախնական եւ ճշմարիտ իմաստն Հերոզոտոսի «Փոխազգայն» եւ «Հայոց» միջեւ համազգայնութիւն զնելուն: Ասով կ'երեւայ մեզի թէ բարձուած կ'ըլլայ այն հին քիւրիմացոյթիւնը Փոխազգայն հայութեան եւ պատմական Հայոց փոխազգայնութեան մասին, եւ այս խնդիրը լեզուագիտութեան եւ ազգագրութեան համար այլեւս իւր փոստակար ազգեցութիւնները չի կրնար գործելը: Եւ վերջապէս կը մեկնէ իբերացի (Iberer) յորջորջանաց զանազան իմաստները. ա. իբր՝ հիւսիսային-ժողովուրդ. — բ. իբր վերոյիշեալ իմաստով՝ նախահայ = Վիրք = Փոխազգայն (Նախափոխազգայն իմաստով). — գ. Iber կամ աւելի լաւ Hiber- իբր յորջորջական տառադարձութիւն մը հայ բառիս հիւր՝ իմաստով «օտար, այլացեղ, գաղթական» են եւն:

Այս ամէնուն հիմն եւ ի վերջոյ միակ փաստն է՝ Վիրք = Փոխազգայն համեմատութիւնը, եւ այս առթիւ կը կարգանք՝ «Լեզուական — ազգային տեսակէտով՝ նախահայերը, այսինքն՝ Ուրարտեան-արարողեան ինդոպիք (Chaldertum) կը մտնեն իբերաց կամ վրաց լեզուական մեծ զերգաստանին մէջ» եւ «Virik', Վիրք արժատական ունի — ք, ո՛չ թէ յոգնակի կազմող ք, ինչպէս մինչեւ հիմայ սխալմամբ կը համարուէր, եւ է ձեւերէս՝ *virx, *vrex, verur = Phryg-, Brig, որմէ է վրաց ազգանունը gurg, նաեւ gurj- ի Կուրմիստան եւ Gruzia են:

Ահա ամբողջ հիմնական փաստն՝ իւր պատճառարանութեամբ: Մեզի համար անտարբեր է այն խնդիրը թէ՛ թողունք Grusia, թողունք թաթարական Կուրմի եւ Կուրմիստան ինչ՝ նոյն իսկ նորաժամանակեայ հնութիւն ունենան: Բայց թէ սխալմամբ ըլլան մեր նախնիք, ինչպէս նաեւ մենք, կըր «Վիրք-ք» գիտեն, կը խօսին ու կը գրեն, եւ ինչպէս Հայոց ու Աղուանից՝ նոյնպէս վրաց

աշխարհաց մասին կը խօսին. բաղձաթիւ անգամներ հասած կ'ըսեն ի վերս' ինչպէս յԱղուանս օգնութեան, ջանք տարած նաեւ «Վրացերէն լեզուին» (Կոր. եւն). — միով բանիւ այնպէս՝ ինչպէս կը գրեն եւ մենք կը գրենք մեր Հայոց եւ մեր դաւառաց՝ օրինակ Տայոց եւն մասին եւ նոյնպէս Պարսից եւ այլազգաց համար: Այս ամէնը «սիւս» է ուրեմն եւ մեր նախնիք պիտի ըսէին «Վրաց», «ի վրբաց» եւն. եւ մենք ալ կը սրալի՞նք երբ կը խօսինք Վրաստանի եւ վրական ժողովրդեան եւն մասին: Բայց արդ այնպէս՝ ինչպէս կ'ըսենք Թուրք, Թուրքաց, Թրքերէն, Թուրքաստան եւն՝ իրապէս — քիմնական տառով անուան, այսպէս չէ՛ երբեք Վրք, Վրաց, Վրացի եւն: Հայ լեզուն բարեբախտաբար չէ՛ Ուրարտերէնի, Միտաներէնի եւ այլոց, նաեւ Փոքիւզարէնի նման՝ լոկ արձանագրական լեզու մը մնացած, եւ որոնք մասամբ քիչ շատ, մասամբ տակաւին անբաւական կերպով լուսաբանուած են, եւ որոնց բառերու եւ բառաձեւերու մասին ներեալ ըլլայ աւելի կամ նուազ հաւանական, շատ անգամ աւելի անհաւանական մեկնաբանութիւններ տալու փորձեր ընել: Կենդանի լեզուի մ'այսպիսի անկարելի փորձ մ'ինքնին կը ցուցնէ թէ այն ամբողջ դրութեան հիմը խախտու է: Եթէ կէս մը կայ այսպիսի անուանց մէջ, որոնց գոնէ մէկ մասը նախ աշխարհագրական յորջորջանքներ են, ա՛յն է թէ ասոնց մէկ մասին եղակի ձեւը սիրով չի գործածեր մեր լեզուն: Սովոր չենք ըսելու Վիր մը (— Iber անուան կը համապատասխանէ եւ ուրիշ ոչինչ —) այլ՝ Վրացի եւն. բայց նոյնպէս Պարսք, Պարսից եւն կ'ըսենք, բայց ո՛չ եղակին՝ «Պարս» մը, այլ՝ Պարսիկ մը, պարսկերէն եւն: Նոյնպէս կ'ըսենք Տայոց եւ Գուգարաց աշխարհներ, բայց թէեւ կրնայինք ըսել Գուգար մը, կը նախընտրենք ըսել Գուգարացի մը մանաւանդ Տայեցի: Սակայն ասով Պարսք, Տայք եւ Գուգարք յոգնակի ըլլալէ չեն դադրիր. եւ ք արմատական չէ: Սիւնիք աշխարհէն ունինք «սիւնի» իբր տոհմանուն. բայց անհատի համար դարձեալ կը նախընտրենք սիւնեցի, եւ միւս ծայրը՝ Գամիք աշխարհէ ու ազգէ՝ կ'ըսենք Գամիքի եւն:

Աւելորդ է երկարել կէտի մը մասին, որ արդէն խնդրոյ նիւթ չէ հայ լեզուին համար: Բայ աստի աւելցրնենք թէ Յ. Մարկուարտ ճշդիւ այս անուանց ձեւերու մասին գրած է իւր մէկ յօդուածին մէջ, որ իւր մահուանէ ետքը լոյս տեսած է այժմ՝ «Կաւկասականք» պարբերականին մէջ:

(Շարունակելու):

ԿՐԻՄԵՑԻ ՍԵՐՈՎՔԻ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ ՆՈՒՄԱՆԵՐԸ

Յովհաննէս Կարբեցու շրջանի պատմական անձնաւորութիւնների մէջ առանձին տեղ է գրաւում Կարնեցի Սերովքէ արքեպիսկոպոսը. նա մեծ յաջողութեամբ ծախեց իր խիղճը ժամանակի ամենազօր հրամանատար Պասկելիչին, դարձաւ նրա զործիրք եւ լինելով փոքր անձնաւորութիւն, մեծ հետք թողեց ժամանակակից պատմութեան մէջ: Նրա նամակները Զրիմեցի Յովհաննէս վարդապետին ընդգրկում են այդ շրջանի ամենահետաքրքիր եւ ցաւոտ մոմենտներից մէկը եւ ընտրող են ինչպէս իր՝ Սերովքէի, այնպէս եւ ժամանակաշրջանի համար:

Սերովքէն ծնուել է Կարին քաղաքում. նրա հայրը լուսաւորչական էր, մայրը՝ Կաթողիկ. կրթութիւնը ստացել է Հռոմում, ուր նա ուսումնասիրել է հին եւ նոր լեզուներ. եղել է հայ կաթողիկոս արքեպիսկոպոստանում, յաջորդի պաշտօնով անցել է Բաղդադ, որտեղ նա յաջողեցրել է ուսուցչի պաշտօն ստանալ անգլիական դեսպանի ընտանիքում. ապա նա դիմում է Եփրեմ Կաթողիկոսին եւ ցանկութիւն է յայտնում լուսաւորչական դատնալու եւ ստանալով անգլիական դեսպանատնից այնտեղ պահուող հանդուցեալ նուիրակ Վրթանէս եպիսկոպոսի դանձը, գալիս է Եջմիածին եւ ծայրագոյն վարդապետութիւն ստանում 1811 թ.: Եջմիածնի միջոցաւ իր աւանդական նիստ ու կացով եւ Ներսէս Աշտարակեցու անասման իշխանութեամբ վանիչ ազդեցութիւն ունեցաւ Սերովքէի վրայ, մանաւանդ որ նա շուտով ընդհարուեց Ներսէսի հետ: Սերովքէն հեռացաւ Մոսկուա, որտեղ ստանձնեց Լազարեան ձեմարանի ուսուցչութիւնը: Այս, երբ դնդապետ Դազար Լազարեանը մեկնեց ուսուցչական ուղիով, Սերովքէն 1827 թուին ուղեկցեց նրան Թաւրիզ եւ ճանապարհին ծանօթացաւ յոյն գեներալ Վրանգալիի հետ, որ վճռական դեր խաղաց նրա ապագայ կեանքում: Այդ ժամանակ վախճանուեց Բեսարաբիայի կառավարիչ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը եւ Սերովքէն հետամուտ եղաւ այդ պաշտօնը ձեռք բերելու: Սակայն բազմից այլ կերպ էր տնօրինել. նա ներկայացուեց գեներալ Վրանգալիի միջոցով Պասկելիչին, որ այն ժամանակ նոր էր թշնամացել Ներսէսի հետ, որպէս վերջինիս հակոտնեայ անձնաւորութիւն, որ մեծ հաճոյք պատճառեց զրաֆին եւ այդ օրուանից սկսուեց Սերովքէի յատուկ գործունէութիւնը — Ներսէսին ամբաստանելը: Նա մնաց կոմսի մօտ եւ հետագայ ուսուսանողական պատերազմի ընթացքում՝ գլխաւորապէս Ներսէսի մասին տեղեկութիւններ

է. Թ. Տ.

հաւաքելու, ապա եպիսկոպոսութիւն եւ արքեպիսկոպոսութիւն ստանալով, սկսեց խոշոր դեր կատարել հոգեւոր գործերում:

Եփրեմ կաթողիկոսը կարեւոր համարեց 1828 թ. Յուլիսի 4ին առանձին կոնգակ ուղարկել Դարսի, Ախալցխայի, Բայազետի եւ ուսուսանողական ճակատի այլ կէտերի բնակիչներին այն մասին, որ Սերովքէն նշանակուած է Պասկելիչի մօտ՝ նրանց «օգնական»: Կոնգակի մէջ բանեցուած են զգուշ արտայայտութիւններ: Մի կոնգակ էլ ուղարկեց Սերովքէին, որտեղ բացատրուած է այն զգուշութեան մասին, որ պէտք է ձեռք առնել՝ ի նկատի ունենալով Օսմանցւոց իշխանութեան տակ գտնուած հայերին: Այդ կոնգակները հետեւեալներն են.

ՕՐԻՆԱԿ

1. Յիսուսի Բրիտոսի ծառայ Եփրեմ Կաթողիկոս ամենայն հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք առաքելական Եկեղեցւոյ Քրիստոսի, նաեւ մեծի մայր Աթոռոյ սրբոյ էջմիածնի:

Ողջոյն քրիստոսաւանդ մատուցանեմ սիրելի որդւոց սրբոյ լուսաւորչին հայոց եւ մայր Աթոռոյ նորա հոգեւորականաց եւ մարմնաւորականաց՝ որք բնակեալ կայք ի Կարս, յԱխալցխայ, ի Պայազիտ, եւ ընդ ամենայն տեղիս ուր եւ հասանել ունիցին քրիստոսազօր զինուորութիւնք մեծ կայսերութեան ամենայն ուսաց: Այլեւ աղօթս առնեմ զի ամենաբաւական շնորհն Աստուծոյ հովանացեալ ի վերայ ձեր ամենեցուն՝ ազատեցէ զձեզ եւ զամենայն զժառանգաւորս ձեր յամենայն վտանակից պատերազմականաց եւ յամենայն փորձանաց մարմնականաց եւ հոգեկանաց, եւ պահպանեցէ զկեանս ձեր ամենեցուն մեծ ողորմութեամբ իւրով՝ որ ի վեր է քան զմիտս եւ զբանս՝ անասաւնելի ամենայնիւ. ամէն:

Անքննելի են մարդկանց միշտ ամենայն գործք Աստուծոյ, ըստ որոյ եւ պարտաւորին մարդիկք առ հասարակ յամենայն պատահմունս կարգալ առ Աստուած եւ աղաչել զողորմութիւն նորա եւ զգթութիւն, որպէս ուսուցանէ ինքն Աստուած, կարգացես առ իս յաւուր նեղութեան քոյ, եւ փրկեցից զքեզ, եւ դու փառաւոր արասցես զիս: Այսպէս ուրեմն ի սմին ժամանակի յորժամ զօրք նորին կայսերական մեծութեան յառաջ շարժեցան ի սահման հօր տէրութեան օսմանցւոց, փրկութիւն եւ ազատութիւն ամենայն մարդկան առաւելապէս պարտին լինել աղաչանօք ամենեցուն առ Աստուած, սակայն ըստ որում պարտաւորութիւն էր մեզ որպէս հոգեւորական հօր ամենայն ազգի հայոց, նորին աղազաւ բարւոք դատեցաք ընդ զօրաց իւրոյ կայսերական մեծութեան ունիլ զսիրելի որդի սրբոյ Եկեղեցւոյ հայոց եւ զհարազատս մեր զբարձրաբանապատիւ

Սերոբէ վարդապետն Կարնեցի՝ յատկապէս վանս այնորիկ, զի յամենայն կարելի պատահմունս զտանիցի օգնական ձեզ՝ զհարկաւորսն վանս ձեր յայտնելով ձեզ եւ նորին պայծառափայլութեան յաղթող զօրապետի ուսաց գեներալ Օտինֆանտէրի գեներալ աղխտանտ գրաֆ Երեւանայ Իւան Ֆետրիչ Պասկելիչի, եւ ինդրել զհովանաւորութիւն նորա ձեզ: Յաղազս որոյ ահա գրեմ եւ պատուիրեմ ձեզ ամենեցուն, բնկայնուլ զնա որպէս զհարազատ մեր, եւ լսել բանից նորա, զորս առաջադրել ունիցի ձեզ ըստ հրամանաց նորին պայծառափայլութեան յիշեալ զօրապետի, եւ այնպէս ըստ արժանի քրիստոնէութեան ձերում ջանալ ցուցանել ամենայն մեծի եւ փոքու զօրաց մեծ կայսերութեան ամենայն ուսաց զհարազատութիւն ձեր եւ զհնազանդութիւն ձերում հայկական կոչման արժանաւոր կատարելագոյն հաւատարմութեամբ եւ ամենաճերմեռանդ սիրով, եւ ունիջիք զյոյս, զի թէպէտ եւ պատերազմական նեղութիւնք բաղձապատիկ իցին վանս ձեր, բայց զի սիրտ թաղաւորաց ի ձեռին Աստուծոյ են, որպէս եւ գրեալ է, ասանց իրիք երկմտութեանց կարող եմք հաւատալ, թէ պատերազմութիւնք այսօրիկ եւս չեն առանց աստուածային կամաց, եւ առանց ներգործութեանց մեծ ողորմութեանց նորա, որ սքանչելապէս միշտ սովոր է, յաւիտեանց ժամանակաց յայտնի առնել իւրոց երկիւղացած, ոչ սկզբամբ ներգործութեանց իւրոց այլ ի վեր քան գանձակալութիւն մարդկան լցեալ լիացեալ ամենապատեհ բարութեանց արդեամբքն կատարած ին աստուածային խոր իմաստ տնօրէնութեամբ սկսուածոյն:

Գիտեմ, զի հաւատարմութիւն ամենայն հայոց ազգի բնաւորեալ է յանձնին եւ ի կամս նոցին մինչեւ ցվախճան միշտ պահպանել զայն առանց իրիք արատոց, որով եւ ամենայն տէրութիւնք հաւատարմ են միշտ յիւրաքանչիւր կարծիս իւրեանց վասն ամենայն հայոց ի մասին անփոփոխելի հաւատարմութեանց նոցին. այլ զի ի գործս պատերազմականս յայտնեցեալս ի հօր տէրութեանց կարգադրող եւ յօրինող է ինքն Աստուած տէրն տէրանց եւ թաղաւորն թաղաւորաց, նորին աղազաւ յետ վախճանի պատերազմութեանց՝ ում եւ թողուլ ունիցի Աստուած այնմ պարտաւոր են առ հասարակ հնազանդիլ, եւ ծառայել հոգին հաւատարմութեամբ իւրեանց, հաւատացեալ բանիցն առաքելականաց, թէ ոչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ Աստուծոյ, եւ որ հակառակ կայ իշխանութեանն, Աստուծոյ հրամանին հակառակ կայ, ըստ որոյ հնազանդելովն Աստուծոյ ո՛չ անկանի ընդ մեզադրութեամբ հաւատարմութիւն հաւատարմաց. նա մանաւանդ զի դուք քրիստոնեայք ոչ գտանիք զինակիր, եւ չէք մասնակից զի-